

İÇİNDƏKİLƏR

1-15 May, 1997

*ictimai-siyasi,
elmi-kütləvi
jurnal*

QANUN

(27) № 9

1992-ci ildən çıxır

Землянин Нур

ФЭРАБИ ЧЭМИЈЉЭТИН ИДАРЭОЛУНМАСЫ ҲАГГЫНДА

Шэрг дунясынын көркөмү дуналарындын бири олан Фбунаср Мөһөммөд өл-Фараби өз фалсафи, һуғуғи көрүшлери, чөмијетин идарэолунмасы һаггында бахышлары иле дөврүнө гөдөр олан фикирлери текимлештирмиш, өзүндөн сонрақы мөктөблөр үчүн дарин из гојмушдур. Философун чөмијетин идарэ олунмасы һаггындақы фикирлери өз уникалыгы ила фөргленир. Фараби тө'лимини јарадаркөн антик јунан ве гөдим шөргин социал идејаларындын бөһрөлөнмишдиір. Чөмијетин мејдана көлмөси һаггында фикрини ачыглајан философ гејд едир ки, инсанын дүнјада јашамасы үчүн мөүјөн төлебат ве өһтијачлары өденилмелидир, инсан гидаланмалы, кејимөли, ишлөмөли, мүдафиө олунмалыдыр ве с. бир сыра белө өһтијачларыны инсан төкбашына јеринө јетире билмедијинден башгаларына көмөк үчүн мүрачидот едир. Инсанлар бир-бирине мадди ве ме'нөви өһтијачларынын өденилмесинде көмөк едир ве бирлик јарадырлар. Чөмијет үзелеринин белө фәалијети һөмин чөмијетин даими мөвчудлуғуна ве текимлешмәсинә сөбаб олур.

Белөликте, дәвлетин, чөмијетин јаранмасы һаггында ичтимаи мүғавиленин мүөллифлери һесаб олунан Монтескје, Руссо, Локк, һобсбадн һөле бир нечә јүз ил өвәөл Фараби бу һагда өз фикрини сөйлөмөш ве сөјлөнилан гәрб мүтефикирлерини габагламышдыр.

Фарабија көрө чөмијет үч һиссәдән ибарәтдир: бөүк орта ве кичик. Бөүк чөмијет Јер күрәсинде јашајан бүтүн халгларын, инсанларын бирлијидир. Орта һиссәје бир халгын, миллиәтн бирлији әдил едилир. Шаһәр өһли исе кичик һиссени төшөкил едилир. Шаһәр өһли чөмијетин биринчи пилласы кими өһтива олуноур. Халг шөһәр бирликлеринә бөлүгүр, бүтүн инсан чөмијети исе халглары бөлүнүр.

Фараби халглары үч әсас амиле көрө бир-биринден фөргәндирди. Биринчиси төбии-әдөт ве әхлагына көрө, икинчиси төбии хусусијәтлеринә көрө, үчүнчүсү дилинә көрө. Халглардақы төбии әдөт ве хусусијәтлерин фөргәнмәсинин башлыча сөбаби онларын јашадығы географы мүһитдән, онларын истифаде етдиклери судан, һавадан, биткилердән асылдыр (Бу фикирләр Шарл Лјуи Монтескјөнүн географы детерминизм нөзөријәсиндән ве һенри Боклдан 8,9 өср өвә өлө сөјлөнөб). Белөликте де Фарабије көрө географы мүһит чөмијетин төшөкилинин әсас фактордур, анчаг о чөмијетә инсанларын психикасы васитәсилә, онларын әдөт, әхлаг ве хусусијәтлери васитәсилә тө'сир едир.

Фараби дәвлетин идарэ олунмасында монархија, аристократија ве феодал-демократија формаларына үстүлүк веридир. Фараби дәвлетин хөйрәхәт ве чәһил (өјгин ки, мүасир аңламда демократиик дәвләт ве тоталитар дәвләт - 3.Нур) дәвләт типларини бир-бириндән фөргәндирди. Хөйрәхәт дәвләтте инсанлар бир-бирине көмөк дурмаг үчүн бирләшмишләр, һөмин инсанлар исе хөйрәхәт халгы төмәсил едирләр. Философун гард хөйрәхәт чөмијетин ве бүтүн халглар арасында вәшчылыгы көмөјин олмасынын мүмкүнлүү фикри, дөврүнә өз төчөвүзкәр марәгалары һөмин халглары гуртараг билмәлө мүһарибөлөрә сүрүклөјөн феодал һәкимлерин унвәнына јөнөлмишди.

Фарабије көрө хөйрәхәт дәвлетин башында өдәлети ве һөрмәтлө һәким дурар. Һөмин һәкимин мәгсәди халгыны хошбөхтлије чыкармагдыр. Бу дәвләтте һуманитар принципларин жүксөк стандартына әмөл олуноур.

чөмијетин бүтүн сәһөлери һуғуғи бахымдан низамлана, идарәтмө функцијаларыны һөјәтә кечирмак үчүн чолуғ даһили систем әмәлә кәтирән принципларә риајәт олуноур, һәр бир мәсәләје дигәтлө јанашыларә ве әдүнлөг кәтириләр, зөрури олан бүтүн адымлар атылар.

Чәһил дәвлетин исе мүхтәлиф нөвләри: биринчиси һиләкәр дәвләт, икинчиси рәзәләт ве бөдбөхтлик дәвләти, үчүнчүсү шөһрәтпәрәст дәвләт, дөрдүнчүсү мәнсөбпәрәст дәвләт, бешинчиси шәһәтпәрәст дәвләт, алтынчысы гәрәрсыз дәвләт, једдинчиси јолуну азымыш дәвләт. Фараби чох усталыгыла һөмин дәвләтләрә хас өһтијәт чизкилери көстәрмишдир. һиләкәр дәвләтте әсас мәгсәд варлы һөјәт сүрмәк ве зәнкинлик, рәзәләт дәвләтинде зөвг ве сафадыр. Шөһәтпәрәст дәвләтте һәмә шан-шөһрәт ардынча гачыр, мәнсөбпәрәст дәвләтте башгаларыны табе етмөје чалышырлар. Шөһәтпәрәст дәвлатин өһли һеч бир рәһбәрлик, һәкимијәт табымыр, Бурада там анархија һөкм сүрүр. Гәрәрсыз, сабит олмајан дәвләтте хөйрәхәт дәвлетин принциплары көрүнсә де бурада чәһил ве фәзиләтсиз просәсләр кәдир, инсан һуғуғлары позулур. Јолуну азымыш дәвлатин әһалисинин хошбөхтлик һаггында јанлыш тәсәвүрлери вардыр.

Чөмијетин тәрәғги өтмәсинде ичтимаи фәйдалы әмөјин ролуну ыруғулајан философ әкинчилик, мәддрлар ве сөнәткарлыгыла мәшгул олмағы тәғдир етмәклә бәрәбир табәбәт ве мусиги ила мәшгуллуға да бөүк јер веридир.

Фараби кәстәрир ки, чөмијәтте бир нәфәр башчыдыр, өз габилијәт ве вәзијәтлеринә көрө она јәхын оланлар биринчи пилләде дурурлар. Икинчи пилләдекилер биринчи пилләдекиләре табәдир ве с. Бу өлүм чөмијәтте вәзијәсини јеринә јетирән, анчаг хидмәт етмөјөн сөвијәләкәр давам едир. Хидмәт едәнләр ахырынчы пилләде јөрлөшүр. Белөликте, Фараби чөмијәтте табе едән ве табе оланлары кәстәрилән гајдада мүхтәлиф категориялар бөлүр. Чөмијәтте Фараби инсанлары анчаг мадди та'лиматларына көрө групплашдырмыр, онларын ихтисас ве әғли габилијәтлерини де нөзәрә алыр.

Фараби дәвлатин даһили ве һаричи сјајәстәти хөйрәхәт ве чәһил дәвләт тимсалында ачыглаыр. Хөйрәхәт дәвлатин һаричи сјајәстәтинде әсас мәгсәд гошуу ве дикәр дәвләтләрә хош мүнасибәт сахламаг, узунмудәттли ве кенишиҗәслы мүғавиләләрин имзаланмасында комплекс сәйлөү кәстәриләсә, чәһил дәвләтте ишғалчылык, гөскәрлик, дикәр дәвләтләрн торпагырыны зорла өле кечирмак, әһалисини әсир етмакдир.

Хөйрәхәт дәвләтте даһили сјајәст әһалинин мүдафиө олунмасына, таразлашдырылмыш сјајәтө, өлкөнин жүксөлән хәтлө инкишафына хидмәт едир. Чәһил дәвләтте даһили сјајәст халгын зорли идарәдөвилмәсинә, таланмасына, гөрху ве сәфәләт ичәрсинде сахланмасына јөнөлиб.

Фараби мүһарибөлери әдәләтти ве әдәләтсиз олмагла ики јерә бөлүр. Әдәләтти мүһарибөлә хөйрәхәт дәвләт өз халгыны ве торпагыны азад етмөк үчүн, әдәләтсиз мүһарибөнә чәһил дәвләт јени торпаглар өле кечирмәк үчүн апарыр. Фараби мүһарибә сјајәсәтини төнҗид едир, бүтүн проблемләрн сүлһ ве гаршылыгыла аңлашма јолу ила һәлл олунмасына чалышыр.

Белөликте, бөүк түрк философу чөмијетин идарәолунмасы, онун структуру ве бурада бөш верән просәсләр һаггында өз ориҗинал фикирлерини сөјләрәк дәвлатин инкишаф едиб, тәрәғги тапмасыны бурада апарылан дүзкүн сјајәст, халгын мадди ве ме'нөви рифаһ һәлинин жүксөк олмасы ила баглаыр.